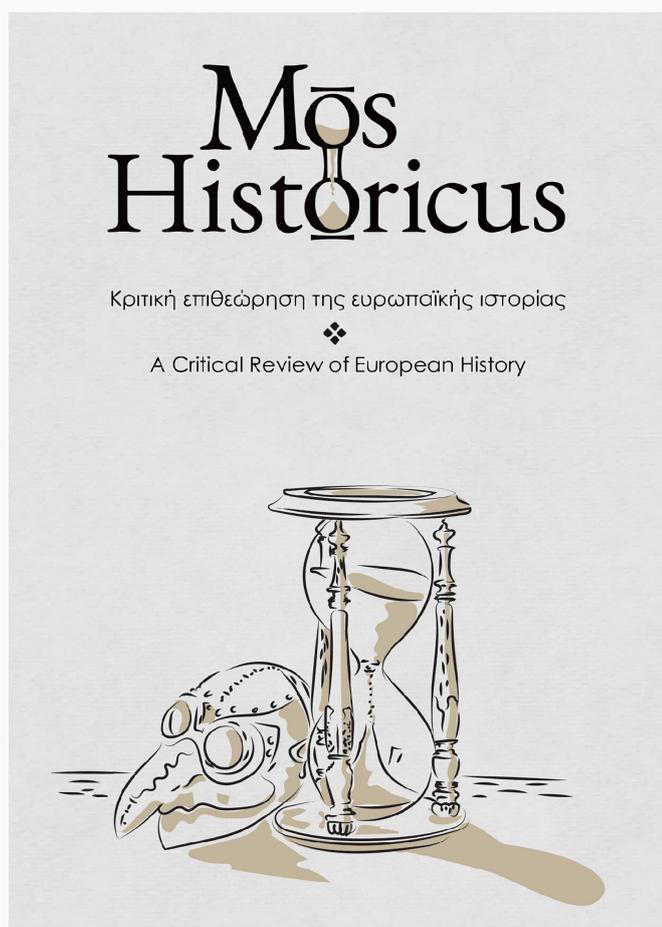

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2023)

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Η επιδημία πανώλης στο χωριό Eyam (1665-1666):

Στέλλα Χατζοπούλου

doi: [10.12681/mh.34280](https://doi.org/10.12681/mh.34280)

Copyright © 2023, Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζοπούλου Σ. (2023). Η επιδημία πανώλης στο χωριό Eyam (1665-1666):: Αφηγήσεις, προσλήψεις και ιστορική μνήμη. *Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, 1(1), 123-151. <https://doi.org/10.12681/mh.34280>

Η επιδημία πανώλης στο αγγλικό χωρίο Eyam (1665-1666):

Αφηγήσεις, προσλήψεις και ιστορική μνήμη

The plague epidemic in the English village of Eyam (1665-1666):

Narratives, perceptions, and historical memory

Δρ. Στέλλα Χατζοπούλου*

Dr. Stella Chatzopoulou

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η περίπτωση του χωρίου Eyam θεωρείται σημαντικό επεισόδιο της ιστορίας της πανώλης στην πρώιμη νεότερη Αγγλία. Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι αφενός η εξέταση της συγκεκριμένης περίπτωσης λαμβάνοντας υπόψη τις διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές καθώς και τη δευτερογενή έρευνα μέχρι σήμερα· αφετέρου η διερεύνηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων από την εποχή των γεγονότων έως και τις μέρες μας. Αρχικά, μέσα από την ανασκόπηση των μεταγενέστερων ερευνών υποδεικνύεται η αναθεώρηση του δραματικού αριθμού των θυμάτων και προβάλλονται οι παράγοντες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της επιδημίας. Στη συνέχεια, η «ηρωική» απομόνωση του Eyam εξετάζεται υπό το πρίσμα των σύγχρονων σχετικών κυρίαρχων αντιλήψεων. Τέλος, μέσα από τη σύντομη ανασκόπηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων αναδεικνύεται ο μετασχηματισμός της ιστορικής μνήμης καθώς και η εργαλειοποίηση και εκμετάλλευση της επιδημίας στο Eyam.

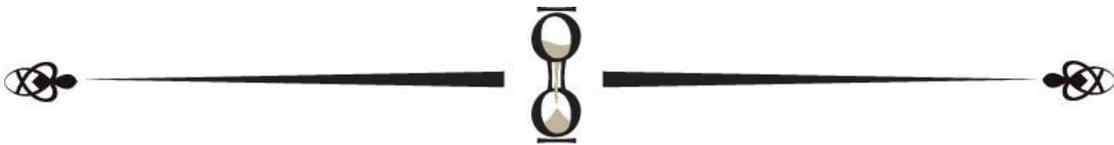
Λέξεις-Κλειδιά: Eyam, επιδημία, πανώλη, πρώιμη νεότερη Αγγλία, καραντίνα, ιστορία της υγείας

* Η Στέλλα Χατζοπούλου αποφοίτησε από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2008). Έλαβε μεταπτυχιακό δίπλωμα στην «Πρώιμη Νεότερη Ιστορία» από το Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ του Ηνωμένου Βασιλείου (2011). Είναι διδάκτωρ «Ευρωπαϊκής Ιστορίας» του Πανεπιστημίου Αθηνών (άριστα παμψηφεί, 2020). Συμμετείχε στο πρόγραμμα «Απόκτησης Ακαδημαϊκής Εμπειρίας» στο πλαίσιο του οποίου δίδαξε στο τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζουν στο πεδίο της κοινωνικής και της πολιτισμικής ιστορίας και ειδικότερα στην ιστορία του φύλου, της οικογένειας, της παιδικής ηλικίας και της εργασίας. schatzop@arch.uoa.gr

Stella Chatzopoulou has graduated from the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA), in 2008. She earned her master's degree in Early Modern History in 2011, from the University of Sheffield. She holds a doctorate degree in European History from the University of Athens, and she had taught postgraduate courses at the Department of Social Anthropology and History of the University of Aegean. Her research interests lie in the fields of social and cultural history, and specifically in history of gender, family, childhood and work. schatzop@arch.uoa.gr

ABSTRACT: The case of Eyam village is considered a very important incident in the history of the plague in early modern England. The purpose of the present study is, on the one hand to examine the specific case taking into account the available primary sources as well as the secondary research up to date; on the other hand, to investigate the relevant narratives and perceptions from the time of the events up to the present day. Initially, through the review of later research the revision of the dramatic number of victims is indicated and the factors that played an important role in the spread of the epidemic is highlighted. Subsequently, Eyam's 'heroic' isolation is examined in the light of the contemporary relevant mainstream notions. Finally, through the brief review of the relevant narratives and perceptions, the transformation of historical memory as well as the instrumentalization and exploitation of the epidemic in Eyam is highlighted.

Keywords: Eyam, epidemic, plague, early modern England, quarantine, history of health

«Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past [...]».

«Χρόνος παρών και χρόνος περασμένος
Είναι και οι δυο ίσως παρόντες στον μελλοντικό χρόνο,
Και το μέλλον περιέχεται στο παρελθόν [...]».

Τ.Σ. Έλιοτ, *Τα τέσσερα κουαρτέτα*

Ενώ ο *Μεγάλος Λοιμός* (Great Plague) μάστιζε το Λονδίνο, τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου του 1665 έφτασε στο χωριό Eyam του Derbyshire ένα δέμα το οποίο περιείχε σχέδια ενδυμάτων και ρούχα. Όλα είχαν αγοραστεί πολύ φθηνά στο Λονδίνο πιθανόν από κάποιον συγγενή του παραλήπτη που δεν ήταν άλλος από τον ράφτη του χωριού ή είχαν σταλεί σε εκείνον ως δώρο.¹ Το δέμα άνοιξε ένας ειδικευμένος τεχνίτης που εργαζόταν για λογαριασμό του ράφτη, ένας άνδρας από άλλο χωριό ονόματι George Viccars. Ο Viccars θα αντιλήφθηκε αμέσως ότι τα πατρών των ενδυμάτων και τα ρούχα που περιείχε το δέμα ανέδυσαν μία περίεργη μυρωδιά και αφού αναφώνησε «Πόσο νωπά είναι!», τα άπλωσε μπροστά από τη φωτιά για να στεγνώσουν. Πάρα πολύ

¹ William Wood, *The History and Antiquities of Eyam; with a minute account of the Great Plague, which desolated that village in the year 1666*, Longman & Co, Λονδίνο, J. Goodwin, Bakewell 1848 (2^η εκδ), [Λονδίνο 1842], σ. 46.

γρήγορα η υγεία του κλονίστηκε από μία σειρά σοβαρών συμπτωμάτων τα οποία ανησύχησαν ιδιαίτερος τους οικείους του, την οικογένεια και τους γείτονές του. Η επόμενη μέρα ήταν ακόμα χειρότερη για τον τεχνίτη που παραληρούσε· «μεγάλες φλύκταινες εμφανίστηκαν στον λαιμό και στους βουβώνες του, την τρίτη μέρα το θανατηφόρο σημάδι της πανούκλας εμφανίστηκε στο στήθος του και την επόμενη νύχτα, στις 6 Σεπτεμβρίου², πέθανε με φρικτά μαρτύρια». Ο Viccars ήταν το πρώτο θύμα της πανδημίας πανώλης που θα μαινόταν στο Eyam για δεκαπέντε μήνες και θα κόστιζε την ζωή σημαντικού μέρους του πληθυσμού του χωριού.

Αυτό που κάνει την περίπτωση του μικρού αυτού χωριού στο εθνικό πάρκο Peak District στα Ανατολικά Midlands της Αγγλίας ξεχωριστή είναι, εκτός από το μεγάλο κόστος σε ανθρώπινες ζωές, ο τρόπος με τον οποίον η κοινότητα επιχείρησε να διαχειριστεί την πανδημία, τρόπος που στην πορεία του χρόνου συνδέθηκε με τα ιδανικά της αυτοθυσίας και του ηρωισμού. Όσον αφορά στις ανθρώπινες απώλειες ο βικτωριανός William Wood αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η ερήμωση του Eyam από την πανώλη κατά τα έτη 1665 και 1666, (αλλά πιο συγκεκριμένα κατά το 1666), από την εποχή που έλαβε χώρα, πάντα θεωρούνταν ένα μοναδικό και αξιοσημείωτο γεγονός: πόσο μάλλον αφού οι καταστροφές της πανώλης ήταν πολύ πιο τρομερές και θανατηφόρες στο Eyam, βάσει του τότε πληθυσμού του, από ό,τι εκείνες σε όποιον άλλον λοιμό που έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα».³

Στη συνέχεια ο Wood εξηγεί ότι από το τέλος του 1665 έως το τέλος του 1666 τα θύματα της επιδημίας πανούκλας στο Λονδίνο ανήλθαν στο ένα έκτο (1/6) περίπου του πληθυσμού του, ενώ το Eyam έχασε μέσα σε λίγους μήνες, το καλοκαίρι του 1666, τα πέντε έκτα (5/6) του πληθυσμού του. Ο ίδιος σημειώνει ότι αυτή η μάλιστα δεν έχει αντίστοιχή της, ούτε ακόμα εκείνη του *Μαύρου Θανάτου* του 14^{ου} αιώνα.⁴ Όσον αφορά στον τρόπο που η κοινότητα επέλεξε να διαχειριστεί την επιδημία, ο τοπικός εφημέριος William Mompesson σε συνεργασία με τον προκάτοχό του Thomas Stanley οδήγησαν τους κατοίκους του χωριού σε οικειοθελή καραντίνα, παρά τους προφανείς κινδύνους

² Σε άλλες πηγές, όπως στα αρχεία της ενορίας του St. Laurence, αναφέρεται ότι ο George Viccars απεβίωσε στις 7 Σεπτεμβρίου πιθανώς διότι τότε τελέστηκε η ταφή του.

³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 36.

⁴ Στο ίδιο.

που εγκυμονούσε μία τέτοια κίνηση, ώστε να περιοριστεί η εξάπλωση της πανώλης στα γειτονικά χωριά και στις κοντινές πόλεις του Bakewell και του Sheffield αλλά και πέραν αυτών. Το γεγονός ότι το κόστος σε ανθρώπινες ζωές που πλήρωσε το Eyam σύμφωνα με τους πρώτους υπολογισμούς ήταν 259 άτομα από τα 330 που κατοικούσαν στο χωριό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι γενικά η καραντίνα ήταν ένα κάθε άλλο παρά δημοφιλές μέτρο στο οποίο πολλοί έδειχναν απείθεια έκανε τον κόσμο να μιλάει για μία πράξη αλτρουισμού.

Η περίπτωση του χωριού Eyam έχει θεωρηθεί ένα σημαντικό επεισόδιο στην ιστορία της πανούκλας στην πρώιμη νεότερη Αγγλία και αποτελεί μία γνωστή επιδημιολογική μελέτη περίπτωσης.⁵ Μάλιστα, θεωρείται «ένα από τα επίκεντρα της κληρονομιάς της πανώλης στην Ευρώπη» και το ίδιο το χωριό αποτελεί πόλο έλξης για δεκάδες χιλιάδες τουρίστες ετησίως ως και σήμερα λόγω της σχετικής ιστορίας του.⁶ Η περίπτωση του Eyam έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, ιατρούς, ιστορικούς, αλλά και επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων. Η πιο πρόσφατη ιστορική προσέγγιση του ιστορικού Patrick Wallis παρακολουθεί τις ερμηνείες που δόθηκαν σε βάθος χρόνου, από το ξέσπασμα της πανώλης στο Eyam έως και το τέλος του 20^{ου} αιώνα.⁷ Σήμερα, είκοσι χρόνια αργότερα από την περίοδο που εξετάζει ο Wallis, ο κόσμος βρέθηκε αντιμέτωπος με μία άλλη πανδημία. Οι σημερινές συγκυρίες και η εμπειρία του Covid-19 έφεραν ξανά στο προσκήνιο ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχείριση των πανδημιών σε πρακτικό και ηθικό επίπεδο και το ενδιαφέρον για το παράδειγμα του ξεσπάσματος πανώλης στο χωριό του Eyam αναθερμάνθηκε.

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι διπλός: αφενός, η εξέταση της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα σχετικά περιορισμένα διαθέσιμα πρωτογενή αρχεία, όσο και την πρόσφατη δευτερογενή έρευνα. Αφετέρου, η διερεύνηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων από την εποχή των γεγονότων έως και τις μέρες μας. Ειδικότερα, αφού παρατεθούν ορισμένα βασικά στοιχεία σχετικά με τη φύση και την ιστορία της πανώλης, εξετάζεται η διασπορά της νόσου στην κοινότητα του Eyam. Μέσα από την ανασκόπηση των μεταγενέστερων ερευνών υποδεικνύεται η αναθεώρηση του δραματικού αριθμού των θυμάτων της επιδημίας του Eyam. Παράλληλα, προβάλλονται οι παράγοντες που

⁵ Lilith K. Whittles και Xavier Didelot, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *Proceedings: Biological Sciences* 283:1830 (2016), σ. 2, 6.

⁶ Patrick Wallis, «A dreadful heritage: Interpreting disease at Eyam, 1666-2000», *History Workshop Journal*, 61 (2006), σ. 31.

⁷ Στο ίδιο, σ. 31-56.

διαδραμάτισαν σημαντικότερο ρόλο στη διασπορά της νόσου και την εξάπλωση της επιδημίας και κατ' επέκταση συζητείται το ποιοι ήταν πιο ευάλωτοι σε αυτήν. Επίσης, εξετάζεται το πώς και γιατί η κοινότητα διαχειρίστηκε την επιδημία με τον τρόπο που το έκανε καθώς και πώς άλλαξαν οι σχετικές αφηγήσεις μέσα στον χρόνο. Συγκεκριμένα, η «ηρωική» απομόνωση του Eyam εξετάζεται υπό το πρίσμα των κυρίαρχων αντιλήψεων της υπό εξέταση περιόδου σχετικά με την ασθένεια της πανώλης, της ευθύνης των θεραπειών, της καραντίνας και της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο. Τέλος, μέσα από μια σύντομη ανασκόπηση των σχετικών αφηγήσεων και προσλήψεων αναδεικνύεται ο μετασχηματισμός της ιστορικής μνήμης σχετικά με την επιδημία πανώλης στο Eyam καθώς και η εργαλειοποίηση και εκμετάλλευση της ιστορίας του.

Η πανώλη είναι μία ζωνόσος, δηλαδή πρόκειται για ένα λοιμώδες νόσημα που μπορεί να μεταδοθεί από ζώο σε ζώο, αλλά και από ζώο σε άνθρωπο. Προκαλείται από το βακτήριο *Yersinia pestis* και εντοπίζεται ως επί το πλείστον σε τρωκτικά, αν και μπορεί να μολύνει την πλειοψηφία των θηλαστικών.⁸ Η μετάδοση αυτού του βακτηρίου στον άνθρωπο είναι δυνατή μέσω της επαφής με μολυσμένα ζώα και τα παράσιτά τους. Ένας πολύ γνωστός φορέας της πανώλης είναι ένα είδος ψύλλου (*Xenopsylla cheopis*) ο οποίος εντοπίζεται σε αρουραίους.⁹ Νεότερες μελέτες υποστηρίζουν ότι ο ρόλος της μετάδοσης από άνθρωπο σε άνθρωπο έχει υποτιμηθεί καθώς αποδείχθηκε ότι η νόσος μπορεί να μεταδοθεί και από ψύλλους που εντοπίζονται σε ανθρώπους (*Pulex irritans*) και ψείρες.¹⁰ Παράλληλα, είναι δυνατή και η μετάδοση της πανώλης μέσω των

⁸ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 1. Βλ. και D. Raoult, N. Mouffok, I. Bitam, R. Piarroux & M. Drancourt, «Plague: history and contemporary analysis», *The Journal of Infection*, 66:1 (2013), σ. 18–26.

⁹ Οι μολυσμένοι ψύλλοι μεταδίδουν τη νόσο στους μαύρους αρουραίους. Στη συνέχεια μολύνονται οι υγιείς ψύλλοι που τρέφονται από το αίμα των μολυσμένων αρουραίων. Το βακτήριο μέσω μίας συγκεκριμένης διαδικασίας καταφέρνει να παρεμποδίσει την πέψη των ψύλλων και, όταν εκείνοι μεταφέρονται σε ανθρώπους, αφού δεν μπορούν να επεξεργαστούν πια το αίμα, το αποβάλλουν μαζί με σάλιο και βακτήρια στο σημείο του τσιμπήματος. Οι ψύλλοι αδυνατώντας να τραφούν οδηγούνται στο να δαγκώνουν τον ξενιστή πολλές φορές, γεγονός που εξασφαλίζει τη μετάδοση υψηλού φορτίου βακτηρίων. Kira L. S. Newman, «Shutt up: bubonic plague and quarantine in early modern England», *Journal of Social History*, 45:3 (2012), σ. 811. Βλ. και Kenneth L. Cage και Michael Y. Kosoy, «Natural history of plague: perspectives from more than a century of research», *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), σ. 505-52 R. Barbieri, M. Signoli, D. Chev e, C. Costedoat, S. Tzortzis, G. Aboudharam, D. Raoult, και M. Drancourt, «Yersinia Pestis: The Natural History of Plague», *Clinical Microbiology Reviews*, 34:1 (2021), σ. 1-44, ειδικά σ. 8-11.

¹⁰ Βλ. Saravanan Ayyadurai, Florent Sebbane, Didier Raoult και Michel Drancourt, «Body lice, *Yersinia pestis* Orientalis, and Black Death», *Emerging Infectious Diseases*, 16:5 (2010), σ. 892-89 Michel Drancourt, Linda Houhamdi και Didier Raoult, «Yersinia pestis as a telluric, human ectoparasite-borne organism», *The Lancet Infectious Diseases*, 6:4 (2006), σ. 234-241.

αναπνευστικών σταγονιδίων όταν η πανώλη έχει προσβάλει τους πνεύμονες.¹¹ Η πανώλη στην πράξη εκδηλώνεται με τρεις μορφές: την πνευμονική, τη σηψαιμική και τη βουβωνική.¹² Η τυπική βουβωνική πανώλη, η οποία φαίνεται ότι ήταν εκείνη που κυριάρχησε στην επιδημία του χωριού Eyam, είναι ένας τύπος επίπονης αιμορραγικής λεμφαδενίτιδας.¹³

Τα συμπτώματα που περιγράφονται από τους σύγχρονους με την επιδημία δεν διαφέρουν πολύ από τη συμπτωματολογία που αναφέρεται στα σημερινά εγχειρίδια ιατρικής.¹⁴ Το πρώτο σύμπτωμα της πανώλης ήταν συνήθως ένας διογκωμένος λεμφαδένας κοντά στο σημείο του τσιμπήματος που στη συνέχεια έπαιρνε σκούρο μωβ ή μαύρο χρώμα.¹⁵ Ανάμεσα στα άλλα πιθανά συμπτώματα συγκαταλέγονται ο υψηλός πυρετός, ο δυνατός πονοκέφαλος, η αδυναμία, οι γαστρεντερικές διαταραχές, το παραλήρημα, το κόμμα, η αυξημένη δίψα και η διόγκωση της σπλήνας και του ήπατος.¹⁶ Στην περίπτωση που ο/η ασθενής δεν λάβει θεραπεία, η πιθανότητα να χάσει την ζωή του/της είναι περίπου 50%, ενώ κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο -όταν οι θεραπείες που εφαρμόζονταν όχι μόνο μπορεί να μην ήταν αποτελεσματικές, αλλά μπορεί και να δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο την κατάσταση του/της ασθενούς- το ποσοστό θνησιμότητας ήταν κατά πάσα πιθανότητα πολύ μεγαλύτερο.¹⁷

Η πανώλη είναι μία από τις πιο θανατηφόρες μεταδοτικές ασθένειες στην ανθρώπινη ιστορία. Μάλιστα έχουν καταγραφεί τρεις μεγάλες πανδημίες πανώλης.¹⁸ Η πρώτη ιστορικά επιβεβαιωμένη πανδημία πανώλης είναι η Πανώλη του Ιουστινιανού

¹¹ R. Barbieri κ.ά., «Yersinia Pestis», *ό.π.*, σ. 11-13.

¹² Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι παρόλο που στη βιβλιογραφία αλλά και στην κοινή αντίληψη συχνά ο Μαύρος Θάνατος ταυτίζεται με τη βουβωνική πανώλη, πλέον έχει υποστηριχθεί ότι ο Μαύρος Θάνατος δεν είναι η ίδια ασθένεια με τη βουβωνική πανώλη που μεταδίδεται από τα ποντίκια και προκαλείται από το βακτήριο *Yersinia pestis*, βλ. Samuel K. Cohn, Jr., «The Black Death: End of a paradigm», *The American Historical Review* 107:3 (2002), σ. 703-738.

¹³ Raoult κ.ά., «Plague», *ό.π.*, σ. 19.

¹⁴ Βλ. «The Symptoms of Plague», *Eyam Museum*>Resources>Plague Symptoms, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Plague-symptoms.pdf>, (πρόσβαση: 21.08.2022).

¹⁵ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 811.

¹⁶ Στο ίδιο «The Symptoms of Plague», *ό.π.*, (πρόσβαση: 21.08.2022).

¹⁷ Newman, *ό.π.*, σ. 811.

¹⁸ George Rosen, *A History of Public Health*, expanded edition, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1993 [1958], σ. 42 Samuel K. Cohn Jr., «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», *Medical History*, 52:S27, (2008), σ. 74-75. Σε πολύ πρόσφατη μελέτη από τον χώρο της μικροβιολογίας οι μεγάλες επιδημίες που διακρίνονται είναι πάλι τρεις, αλλά έχουν διαφορετικό χρονικό ορίζοντα από αυτόν που περιγράφεται εδώ. Συγκεκριμένα, η πρώτη που διακρίνεται είναι η Πανώλη του Ιουστινιανού από το 541 έως το 750/767, η δεύτερη από το 1346 έως τον 18^ο αιώνα και η τρίτη από το 1772 έως το 1945, ενώ γίνεται αναφορά και σε άλλες επιδημίες, κυρίως από τους αρχαίους χρόνους, για τις οποίες έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος «πανώλη», αλλά τα διαθέσιμα δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, Barbieri κ.ά., «Yersinia Pestis», *ό.π.*, σ. 20-25.

(541-767) που έπληξε την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και θεωρείται ότι είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του 40-50% του πληθυσμού. Η επιδημία του *Μαύρου Θανάτου* στην Ευρώπη κατά τον 13^ο αιώνα υπολογίζεται ότι σκότωσε είκοσι πέντε εκατομμύρια ανθρώπους ή, όπως παραδοσιακά αναφέρεται, το ένα τρίτο του πληθυσμού της Ευρώπης. Η τρίτη πανδημία που ξέσπασε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έπληξε κυρίως την Κίνα και την Ινδία, αλλά εξαπλώθηκε και σε άλλες ηπείρους.¹⁹ Όσον αφορά στην Αγγλία, οι πιο γνωστές επιδημίες πανώλης είναι δύο.²⁰ Η πρώτη είναι εκείνη του 1348 στο πλαίσιο του *Μαύρου Θανάτου* που λέγεται ότι ξεκίνησε αρχικά από την Κίνα το 1331, ταξίδεψε μέσω του Δρόμου του Μεταξιού και στην πράξη έφτασε στην Αγγλία το 1348-9.²¹ Η τελευταία μεγάλη επιδημία πανώλης στην Αγγλία είναι εκείνη του 1665, που δεν είναι άλλη από την μεγάλη επιδημία στο Λονδίνο κατά την παλινόρθωση των Στιούαρτ, γνωστή και ως ο *Μεγάλος Λοιμός* (*The Great Plague*). Τον *Μεγάλο Λοιμό* μπόρεσε να σταματήσει μόνο η *Μεγάλη Φωτιά* του 1666 που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του Λονδίνου. Σύμφωνα με τον Wood λεγόταν ότι την πανώλη έφεραν στο Λονδίνο από την Ολλανδία τον Δεκέμβριο του 1664 δύο Γάλλοι που μετέφεραν ορισμένα προϊόντα από μαλλί:

«Αυτοί οι δύο Γάλλοι, που διέμεναν στο Longacre, στο Λονδίνο, με το που άνοιξαν τα προϊόντα τους, καταλήφθηκαν από την πανώλη και πέθαναν μέσα σε μία ή δύο μέρες με μεγάλα μαρτύρια. Έτσι, ξεκίνησε στο Λονδίνο αυτή η τρομερή μάλιστα, η οποία από τον Δεκέμβριο του 1664 έως την αρχή του 1666 σκότωσε 100.000 ψυχές».²²

Το μέγεθος της επιδημίας που μάλιστα την πρωτεύουσα έχει αποτυπωθεί στα έργα γνωστών συγγραφέων της εποχής όπως για παράδειγμα στο *Journal of the Plague Year* (1722) του Daniel Defoe (1660-1731) και στα ημερολόγια του Samuel Pepys (1633-1703).²³ Ενδεικτικό της διασποράς της πανώλης στην Αγγλία είναι ότι από το 1348 έως

¹⁹ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *ό.π.*, σ. 1.

²⁰ Βέβαια αυτές δεν ήταν και οι μοναδικές επιδημίες πανώλης στην Αγγλία, αφού είναι γνωστές και οι επιδημίες του 1592, 1603, 1625, 1636, 1665, Stephen Greenberg, «Plague, the printing press, and public health in seventeenth-century London», *Huntington Library Quarterly*, 67:4 (2004), σ. 508.

²¹ Dana Huntley, «The Town that stopped the plague», *British Heritage Travel*, 41:5 (2020), σ. 21.

²² Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 42.

²³ Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Year: Being Observations or Memorials, Of the most Remarkable Occurrences, As well Publick as Private, which happened in London During the last Great Visitation In 1665*, Printed for E. Nutt at the Royal-Exchange, J. Roberts in Warwick-Lane, A. Dodd

και το 1665, δηλαδή για σχεδόν τρεις αιώνες, ήταν σπάνιο να υπάρξει έτος κατά το οποίο δεν είχαν δηλωθεί θάνατοι εξαιτίας της πανώλης, τόσο στο Λονδίνο, όσο και στην περιφέρεια.²⁴

Εστιάζοντας στην επιδημία πανώλης του Eyam (1665-1666), οι μελετητές γρήγορα διαπιστώνουν ότι οι σύγχρονες με το ξέσπασμα της επιδημίας πηγές είναι περιορισμένες. Σημαντική πηγή αποτελούν τα αρχεία της ενορίας και συγκεκριμένα ο κατάλογος των κηδειών που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια της επιδημίας που διατηρούσε ο William Mompesson, ο οποίος ως εφημέριος ενημερωνόταν για όλους τους θανάτους. Επίσης, χρήσιμες πληροφορίες παρέχει η αλληλογραφία του εφημέριου και πρωταγωνιστή των γεγονότων από το έτος 1666.²⁵ Μία άλλη πρωτογενής πηγή που παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τον πληθυσμό του Eyam είναι τα φορολογικά αρχεία του 1664 (hearth tax). Ακόμα, πληροφορίες σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία της υπό εξέταση περιόδου παρέχουν ένα αντίγραφο των αρχείων της ενορίας του Eyam που δημιουργήθηκε περίπου το 1705, τα Sheffield Constables Accounts (1666), αλλά και η ίδια η τοπογραφία της ενορίας με τους διάσπαρτους τάφους.²⁶

Ο Patrick Wallis πολύ εύστοχα σημειώνει ότι «το τραύμα δεν αποτελεί εγγύηση του ιστορικού σεβασμού ή ενδιαφέροντος» και εξηγεί ότι δεν δόθηκε αρχικά ιδιαίτερη σημασία στην ιστορία της επιδημίας της πανώλης στο Eyam.²⁷ Για ένα σχεδόν αιώνα το θέμα δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα ούτε τους μελετητές ούτε την κοινή γνώμη και σχεδόν είχε ξεχαστεί ως τον 18ο αιώνα. Από τον πρώιμο 18ο αιώνα σώζονται μόνο δύο αναφορές στην επιδημία πανώλης στο Eyam, εκείνες των William Bagshaw και Richard Mead. Ο Bagshaw στο έργο του *De Spiritualibus Pecci* (1702) αναφέρεται στη δράση του πρώην εφημέριου Thomas Stanley και στη συνεισφορά του στην κοινότητα

without Temple-Bar, and J. Graves in St. James's-street, Λονδίνο 1722 Robert Latham και William Matthews (επιμ.), *The Diary of Samuel Pepys*, Harper Collins & University of California Press, Λονδίνο & Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες, 1971.

²⁴ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 21. Για την πορεία της βουβωνικής πανώλης στην Αγγλία βλ. Charles F. Mullet, *The Bubonic Plague and England: an essay in the History of Preventive History*, University Press of Kentucky, Λέξινγκτον 1956.

²⁵ Πρόκειται για τρεις επιστολές εκ των οποίων μία έχει χαθεί και μία απευθύνεται σε εκείνον, Richard Batho, «The plague at Eyam: A tercentenary re-evaluation», *Derbshire Archaeological Journal*, 84:1 (1964), σ. 81-91.

²⁶ «Sheffield Constables Accounts, 1666», Sheffield City Archive, JC 90 *Eyam Parish Register, 1630-1700*, επιμ. John G. Clifford και Francine Clifford, Τσέστερφιλντ 1933, όπως παραθέτονται στο Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 34.

²⁷ Wallis, *ό.π.*, σ. 32. Σχετικά με το ζήτημα του τραύματος και της συλλογικής μνήμης βλ. και Peter Novic, *The Holocaust and Collective Memory: the American Experience*, Bloomsbury, Λονδίνο 1999.

κατά τη διάρκεια της επιδημίας.²⁸ Ο Richard Mead υπήρξε γιατρός και συγγραφέας του έργου *Short Discourse Concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be Used to Prevent it* (1722), το οποίο θεωρείται το πρώτο βιβλίο με επιδημιολογικές συμβουλές που γράφτηκε από ιατρό μετά από απαίτηση του κράτους, γεγονός που αποδεικνύει ότι το ζήτημα της πανώλης είχε αρχίσει από τότε να απασχολεί την επιστήμη της ιατρικής και της διακυβέρνησης. Μάλιστα, κατά τη συγγραφή του, ο Mead ζήτησε πληροφορίες από τον γιο του William Mompesson, ενώ και ο Bagshaw δηλώνει ότι είχε συνομιλήσει με τον γιό του Stanley.²⁹ Οι αφηγήσεις του William Seward και της Anna Seward, οι οποίες πρωτοδημοσιεύτηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος επανανακάλυψης της περίπτωσης του Eyam και αποτελούν την αφετηρία των δημόσιων επαίνων που τροφοδότησαν τις αναδιηγήσεις του 19ου αιώνα.³⁰ Οι περισσότερες από τις μεταγενέστερες σχετικές έρευνες, όπως σε έναν βαθμό και η παρούσα, στηρίχτηκαν στο έργο του βικτωριανού William Wood, ενός ντόπιου ιστορικού και συλλέκτη φόρων. Το βιβλίο του, το οποίο δημοσιεύτηκε σχεδόν δύο αιώνες μετά τα γεγονότα, στηρίχτηκε ως επί το πλείστον στην προφορική παράδοση.³¹ Από τον Wood μέχρι και σήμερα έχουν υπάρξει διαφορετικές αφηγήσεις σχετικά με το ξέσπασμα της πανούκλας στο χωριό Eyam, οι οποίες εφορμούν από διαφορετικά κοινωνικο-ιστορικά πλαίσια και διαφορετικές πολιτικές και θρησκευτικές ιδέες, ενώ η ιστορία του Eyam γίνεται πηγή έμπνευσης για ποιήματα, μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, λαϊκά τραγούδια, ακόμα και για μία τηλεοπτική παιδική εκπομπή και τρία μιούζικαλ.³²

Οι διαφορετικές αυτές πηγές, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο αξιόπιστες, σε συνδυασμό με την έρευνα των τελευταίων ετών βοηθούν τον σημερινό μελετητή να προσεγγίσει στο μέτρο του δυνατού τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Eyam το 1666.

²⁸ William Bagshaw, *De Spiritualibus Peccis, Notes (or Notices) Concerning the Work of God and some of those who have been workers together with God in the Hundred of the High Peak in Derbyshire*, Printed for Nevill Simmons, Bookseller in Sheffield, Λονδίνο 1702, σ. 61-64.

²⁹ Arnold Zuckerman, «Plague and Contagionism in Eighteenth-Century England: The Role of Richard Mead», *Bulletin of the History of Medicine*, 78:2 (2004), σ. 274, 284. Βλ. και Richard Mead, *A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be used to Prevent it*, 8^η εκδ., Printed by Sam Buckley, Λονδίνο 1722, σ. 136 Bagshaw, *De Spiritualibus Peccis*, ό.π., σ. 61.

³⁰ Βλ. William Seward, *European Magazine*, 179Anna Seward, *The Poetical Works*, Proquest LLC, Κέμπριτζ 1992 [1765, 1810].

³¹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π.

³² Για μία εκτενή παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Wallis, «A dreadful heritage», ό.π., σ. 31-56.

Σύμφωνα με τη λίστα των θυμάτων, όπως παρατίθεται από το αρχείο του μουσείου του Eyam, το πρώτο θύμα της πανώλης καταγράφηκε στο χωριό στις 7 Σεπτεμβρίου του 1665.³³ Τον επόμενο μήνα, τον Οκτώβριο του 1665, υπήρξε η πρώτη έξαρση της επιδημίας με τους καταγεγραμμένους νεκρούς να φτάνουν τους είκοσι τρεις. Έπειτα, έως και τον Μάιο του 1666 ακολούθησε μία σχετική ύφεση με τα θύματα της πανώλης να αριθμούν από δύο έως οκτώ ανά μήνα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο πρώτο στάδιο της επιδημίας οι θάνατοι ήταν σποραδικοί και ότι κατά τη διάρκεια του χειμώνα το ποσοστό θανάτου μειώθηκε. Το καλοκαίρι, όμως, έφερε μία νέα και πιο θανατηφόρα έξαρση της επιδημίας, «η απελπισία κατέλαβε κάθε ψυχή», ενώ «μεγαλόφωνοι και πικροί θρήνοι ξεσπούσαν από κάθε μολυσμένο σπίτι».³⁴ Ειδικότερα, τον Ιούνιο του 1666 καταγράφηκαν είκοσι ένας νεκροί, «φόβος και τρόμος τύλιξαν το χωριό», και έναν μήνα αργότερα ο αριθμός των νεκρών έφτασε στους πενήντα έξι.³⁵ Η επιδημία κορυφώθηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους με τον αριθμό των ατόμων που έχασαν τη ζωή τους από την πανώλη να φτάνει τους εβδομήντα οκτώ. Ακόμα και πολυμελείς οικογένειες ξεκληρίστηκαν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Hancock, η οποία από τις 3 έως τις 10 Αυγούστου έθαψε επτά μέλη της.³⁶ Το φθινόπωρο η επιδημία άρχισε να υποχωρεί. Τον Σεπτέμβριο του 1666 οι καταγεγραμμένοι νεκροί εξαιτίας της πανώλης ήταν είκοσι τέσσερις και τον Οκτώβριο που ακολούθησε δέκα οκτώ. Την 1^η Νοεμβρίου κατεγράφη το τελευταίο θύμα της πανώλης στο Eyam.

Σύμφωνα με το αρχείο του μουσείου του Eyam, κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαπέντε μηνών που διήρκησε το ξέσπασμα της πανώλης συνολικά πέθαναν 260 άτομα. Από αυτά οι 134 ήταν άνδρες και οι 126 γυναίκες. Ο William Bagshaw βεβαίωσε ότι έχασαν τη ζωή τους «259 άτομα ώριμης ηλικίας και 58 παιδιά».³⁷ Τον 17^ο αιώνα ο πληθυσμός του χωριού ανερχόταν, σύμφωνα με πηγή του 19^{ου}, στους 350 κατοίκους, ενώ κατά την ίδια πηγή το έτος 1869 ο πληθυσμός ανερχόταν στους 700 κατοίκους.³⁸ Η πηγή αυτή είναι πολύ πιθανόν να στηρίζεται στα δημογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο William Wood, ο οποίος υπολογίζει τον πληθυσμό περίπου στα 350

³³ «Victims of the Eyam plague 1665-1666 in chronological order», *Eyam Museum*>Resources>Eyam Plague victims in chronological order, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Eyam-Plague-victims-in-chronological-order.pdf> (πρόσβαση: 21.08.2022). Βλ. και παράρτημα.

³⁴ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 52.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Βλ. παράρτημα.

³⁷ Bagshaw, *De Spiritualibus Peccati*, ό.π., σ. 61-64.

³⁸ «The plague at Eyam», ό.π., σ. 184.

άτομα και τον δείκτη θνησιμότητας κοντά στο 75%.³⁹ Σε διήγηση του 20^{ου} αιώνα αναφέρεται ότι «κατά τη διάρκεια ενός έτους περίπου 250 άτομα από τον συνολικό πληθυσμό 350 ατόμων, συμπεριλαμβανομένης της “όμορφης Catherine” Mompesson, υπέκυψαν στην επιδημία».⁴⁰ Σε άλλες πηγές ο δείκτης θνησιμότητας παρουσιάζεται ακόμη μεγαλύτερος με 259 θανάτους σε πληθυσμό 330 ατόμων.⁴¹ Αυτά όμως τα στοιχεία έχουν αμφισβητηθεί καθώς μελετητές που έλαβαν υπόψη τους τα αρχεία της ενορίας και φορολογικά στοιχεία (hearth tax returns) υπολόγισαν ότι ο πληθυσμός του χωριού ανερχόταν μεταξύ 700 και 1000 ατόμων. Οι περιπτώσεις ασθενών που φαίνεται να ανάρρωσαν από την πανούκλα του Eyam είναι σπάνιες, μόλις τρεις. Μάλιστα, η ανάμνησή τους διασώθηκε μέσω της προφορικής ιστορίας του χωριού.⁴² Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα άρχισαν να δημοσιεύονται μελέτες οι οποίες κατέρριψαν ορισμένα από αυτά που θεωρούνταν δεδομένα για τη δραματική ιστορία του Eyam. Ο Leslie Bradley υπολόγισε ότι περίπου το 67% των οικογενειών του χωριού γλίτωσε από την πανώλη και ότι οι θάνατοι που προκάλεσε η επιδημία δεν ήταν περισσότεροι από το μισό του πληθυσμού.⁴³

Μετά την αναθεώρηση του δραματικού ποσοστού θυμάτων της επιδημίας του Eyam, το επόμενο ερώτημα που τίθεται είναι το ποια μέλη της κοινότητας αποδείχθηκαν πιο ευάλωτα. Σύμφωνα με τα ευρήματα της σχετικής επιδημιολογικής ανάλυσης των Lilith Whittles και Xavier Didelot η δομή του νοικοκυριού, ο σχετικός του πλούτος και η ηλικία ήταν πιθανότατα σημαντικοί και καθοριστικοί παράγοντες αναφορικά με τη διασπορά της νόσου και την εξάπλωση της επιδημίας. Αντιθέτως, το φύλο δε φαίνεται να διαδραματίζει αντίστοιχο ρόλο. Ειδικότερα, σύμφωνα με την ίδια μελέτη, η μετάδοση της πανώλης από άνθρωπο σε άνθρωπο, μέσω περισσότερο των ψύλλων και της ψείρας του ανθρώπου και λιγότερο μέσω των μολυσματικών αερολυμάτων που προκαλούνται από τη σχετικά σπάνια πνευμονική πανώλη, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην περίπτωση της επιδημίας στο Eyam και κατ' επέκταση στη μετάδοση εντός του πλαισίου του νοικοκυριού. Το συμπέρασμα αυτό

³⁹ Στο πόνημά του ο Wood αναφέρει ότι το χωριό στις μέρες του απαρτιζόταν από 180 σπίτια και 1000 κατοίκους, Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 3.

⁴⁰ «William Mompesson, 1693-1709», *Annals of medical history*, 1:6 (1939), σ. 564.

⁴¹ Wallis, «A dreadful heritage», ό.π., σ. 31.

⁴² Βλ. Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 40.

⁴³ Leslie Bradley, «The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665-6», στο Paul Slack (επιμ.), *The Plague Reconsidered: a new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*, Local Population Studies, Μάτλοκ 1977, σ. 56-65. Για τις μακροπρόθεσμες συνέπειες βλ. και Philip Race, «Some Further Considerations of the Plague at Eyam», *Local Population Studies*, 54:1, (1995), σ. 56-65.

επιβεβαιώνεται και από το αρχείο της χρονολογικής καταγραφής των θυμάτων στο οποίο εύκολα διακρίνεται η απώλεια πολλών μελών των ίδιων οικογενειών μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.⁴⁴ Ειδικότερα, υπολογίστηκε ότι οι περιπτώσεις νόσησης που προκλήθηκαν από τη μετάδοση του βακτηρίου από άνθρωπο σε άνθρωπο ανέρχονται στο 73% και μόλις το 27% προκλήθηκαν από τρωκτικά.⁴⁵ Τα ποσοστά αυτά διαφοροποιούνται, όμως, ανάλογα με την εποχή. Φαίνεται ότι κατά τους κρύους μήνες η μετάδοση από τα τρωκτικά ήταν η βασική αιτία νόσησης, παρόλο που τον χειμώνα οι ψύλλοι παρουσιάζουν μικρότερη δραστηριότητα. Αυτή η φαινομενική αντίθεση μπορεί εν μέρει να εξηγηθεί αν ληφθεί υπόψη ότι κατά τους χειμερινούς μήνες περιορίζονται όχι μόνο η κινητικότητα των ψύλλων, αλλά και οι ανθρώπινες κοινωνικές συναναστροφές. Ωστόσο, το γεγονός ότι η πανδημία στο Eyam διήρκησε δεκαπέντε μήνες δεν επιτρέπει στους μελετητές να εξάγουν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την εποχικότητα.

Όσον αφορά στον παράγοντα του πλούτου, γίνεται σαφές ότι οι άνθρωποι οι οποίοι κατοικούσαν σε εύπορα νοικοκυριά είχαν σαφώς λιγότερες πιθανότητες να προσβληθούν από πανούκλα σε σύγκριση με εκείνους που ζούσαν σε φτωχότερα σπίτια.⁴⁶ Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν να οφείλεται στις καλύτερες συνθήκες υγιεινής και καθαριότητας στα ευπορότερα νοικοκυριά και κατ' επέκταση στην ύπαρξη λιγότερων τρωκτικών και ανθρώπινων παράσιτων. Βέβαια, έχει υποστηριχτεί ότι ένας από τους παράγοντες που πιθανόν να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο μικρότερο ποσοστό θανάτων ανάμεσα στις εύπορες οικογένειες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες είναι η δυνατότητα που είχαν οι πρώτες να φυγαδευτούν.

Αντιθέτως, ο παράγοντας του φύλου αποδείχθηκε άνευ σημασίας στην μετάδοση της νόσου στη συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση. Οι άνδρες που χάσανε τη ζωή τους από την πανώλη του Eyam ήταν ελαφρώς περισσότεροι σε σύγκριση με τις γυναίκες. Όσον αφορά στον παράγοντα της ηλικίας, παλιότερες μελέτες σχετικά με την επιδημία στο Eyam υποστήριζαν ότι το ποσοστό θνησιμότητας ήταν υψηλότερο για τους νεαρούς ενήλικες σε σχέση με τους μεγαλύτερους και τους μικρότερους σε ηλικία. Ωστόσο, στη νεότερη επιδημιολογική ανάλυση των Whittles και Didelot υποστηρίζεται ότι τα παιδιά ήταν εκείνα που πλήγηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από την εν λόγω επιδημία, με το συνολικό ποσοστό των θυμάτων της πανώλης ηλικίας κάτω των

⁴⁴ Βλ. παράρτημα.

⁴⁵ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 4-5.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 5.

δεκαοκτώ ετών να υπολογίζεται στο 45,1%.⁴⁷ Μια πιθανή ερμηνεία που δίνεται, τόσο για τον αυξημένο κίνδυνο μόλυνσης που διέτρεξαν τα παιδιά σε σχέση με τους ενήλικες, όσο και για τον μειωμένο κίνδυνο των ατόμων των εύπορων νοικοκυριών σε σύγκριση με τους φτωχούς χωρικούς, συνδέεται με τον βαθμό των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Οι ενήλικες και οι ευπορότεροι είχαν συγκριτικά με τα παιδιά και τα κατώτερα στρώματα λιγότερες κοινωνικές συναναστροφές και επομένως μειωμένες πιθανότητες να εκτεθούν στο βακτήριο μέσω της από άνθρωπο σε άνθρωπο μετάδοσης.⁴⁸

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση της πανώλης εντός της κοινότητας διαδραμάτισε όπως είναι φυσικό η απομόνωση του χωριού. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράδοση, τον Ιούνιο του 1666, όταν και τα στοιχεία υποδεικνύουν την κορύφωση της επιδημίας, ο εφημέριος του χωριού William Mompesson, επειδή συνειδητοποίησε ότι η κοινότητα έπρεπε να αναλάβει δράση ώστε να σταματήσει η εξάπλωση της πανώλης στις γειτονικές ενορίες, πρότεινε ο ίδιος την απομόνωση όλων των κατοίκων εντός του χωριού τους. Κανένας δεν επιτρεπόταν να φύγει από το Eyam έως ότου η επιδημία εξαλειφθεί.

Η καραντίνα ως μέσο αποφυγής και περιορισμού της πανώλης αρχικά αναπτύχθηκε στη Βενετία. Εκεί το 1348 συστάθηκε ένα τριμελές συμβούλιο με αρμοδιότητα την επιτήρηση της υγείας της κοινότητας και τη θέσπιση των απαραίτητων μέτρων για την προστασία της. Ανάμεσα στα μέτρα που πάρθηκαν ήταν και η απομόνωση πλοίων, αγαθών και ανθρώπων σε ένα νησί της βενετικής λιμνοθάλασσας.⁴⁹ Η καραντίνα, αν και ήταν μία σχετικά νέα πρακτική για την πρώιμη νεότερη Αγγλία, δεν ήταν προφανώς καινοτομία του χωριού Eyam καθώς είχε εφαρμοστεί και σε προηγούμενα ξεσπάσματα της πανώλης, όπως για παράδειγμα στην επιδημία που εκδηλώθηκε στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ κατά τα έτη 1636-1637.⁵⁰ Η απομόνωση των ατόμων που είχαν έρθει σε επαφή με το βακτήριο μπορούσε να επιτευχθεί με δύο τρόπους· είτε με τον περιορισμό κατ' οίκον είτε με τον εγκλεισμό σε ένα λοιμοκαθαρτήριο.⁵¹ Στην πρώτη περίπτωση, όταν υπήρχε επιβεβαιωμένος θάνατος από πανώλη, το σπίτι σφραγιζόταν με λουκέτο κλείνοντας όλους τους κατοίκους εντός του, ενώ στην πόρτα του με κόκκινο χρώμα ζωγράφιζαν έναν σταυρό

⁴⁷ Whittles και Didelot, «Epidemiological analysis», *ό.π.*, σ. 6.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 6.

⁴⁹ Rosen, *A History of Public Health*, *ό.π.*, σ. 28-30.

⁵⁰ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 809.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 812-813.

και έγραφαν τη φράση «Κύριε, ελέησον» («Lord have mercy upon us»). Παράλληλα, σύμφωνα με τον νόμο -αν και φαίνεται ότι στην πράξη δεν συνέβαινε σε όλες τις περιπτώσεις- τοποθετούνταν φρουροί έξω από αυτά τα σπίτια ώστε να φροντίζουν ότι κανένας από τους εκτεθειμένους στην πανώλη δεν θα εξέλθει και κανένας υγιής δεν θα εισέλθει. Στη δεύτερη περίπτωση, όταν εντοπιζόταν κρούσμα πανώλης, τότε το άτομο μεταφερόταν στο λοιμοκαθαρτήριο και η οικία του σφραγιζόταν, ενώ τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού είτε το ακολουθούσαν είτε παρέμεναν σε κατ' οίκον καραντίνα.

Η ζωή στην κοινότητα του Eyam άλλαξε δραματικά την περίοδο της καραντίνας. Ο ανεφοδιασμός του χωριού γινόταν πια μέσω συγκεκριμένης διαδικασίας. Λέγεται ότι ο Κόμης του Ντεβονσάιρ, που κατοικούσε στο κοντινό αρχοντικό του Chatsworth και υποστήριξε την απόφαση περί καραντίνας, φρόντιζε για την παράδοση των προμηθειών στα σύνορα της υπό καραντίνα περιοχής.⁵² Οι όποιες συναλλαγές του χωριού με τον υπόλοιπο κόσμο γίνονταν -με σημερινούς όρους- «ανέπαφα». Οι κάτοικοι του Eyam αφήναν την πληρωμή τους σε δοχεία με ξίδι ή σε ρυάκια και τρεχούμενα νερά, όπως το λεγόμενο *Mompesson's Well*, ώστε να αποφευχθεί η μετάδοση της νόσου εξαιτίας της εκάστοτε συναλλαγής.⁵³ Παράλληλα, θεωρήθηκε αναγκαίο οι θρησκευτικές τελετές να τελούνται σε ανοιχτό χώρο. Για αυτόν τον σκοπό διαμορφώθηκε κατάλληλα ένα φυσικό αμφιθέατρο, μία στενή κοιλάδα, η οποία έμεινε γνωστή ως «Chucklet Church» ή κατ' άλλους ως «Cucklet Delf», όπου οι οικογένειες παρακολουθούσαν τη λειτουργία σε απόσταση η μία από την άλλη.⁵⁴ Οι ταφές των θυμάτων της πανώλης πραγματοποιούνταν κοντά στο σημείο όπου πέθαναν και όχι στην αυλή της εκκλησίας του St. Lawrence όπως συνηθιζόταν.⁵⁵ Η κάθε οικογένεια έπρεπε να θάψει η ίδια τους νεκρούς της, για να ελαχιστοποιηθεί η μετάδοση της πανώλης.⁵⁶ Επίσης, αναφέρεται ότι «ο Mompesson και οι λίγοι επιβιώσαντες της πανώλης του Eyam, έκαψαν σχεδόν όλα τα ρούχα και τα έπιπλα που βρέθηκαν στο χωριό».⁵⁷ Η εικόνα της καταστροφής πρέπει να ήταν τραγική. Ο Mompesson στις 20 Νοεμβρίου του 1666 γράφει στον John Beilby: «Μπορώ ειλικρινά να πω ότι η πόλη ένας έγινε ένας Γολγοθάς – κρανίου τόπος».⁵⁸

⁵² Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 31.

⁵³ «William Mompesson, 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁵⁴ Wallis, *ό.π.*, σ. 31 Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 25.

⁵⁵ Wallis, *ό.π.*, σ. 31-32.

⁵⁶ Huntley, *ό.π.*, σ. 25.

⁵⁷ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 41. Βλ. και «William Mompesson 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁵⁸ Wood, *ό.π.*, σ. 86 «William Mompesson, 1639-1709», *ό.π.*, σ. 564.

Παρά τα μέτρα που λήφθηκαν για την ανάσχεση της επιδημίας, υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η απομόνωση δεν εφαρμόστηκε. Μάλιστα, ο ίδιος ο εφημέριος Mompesson έστειλε τα παιδιά του στο Yorkshire ώστε να παραμείνουν ασφαλή.⁵⁹ Εύλογα θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι, όπως και στην περίπτωση της επιδημίας στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ, οι πιο εύποροι θα εγκατέλειψαν το χωριό, αφήνοντας πίσω στην καραντίνα τους κοινωνικά πιο ευάλωτους. Η μελέτη του αντίστοιχου παραδείγματος στο Λονδίνο και στο Γουέστμινστερ έχει δείξει ότι ακόμα κι όταν η καραντίνα επιβλήθηκε από την κυβέρνηση, δεν εφαρμοζόταν πάντα υπό τους όρους δικαιοσύνης και ισότητας που αναφερόντουσαν στα επίσημα δημόσια έγγραφα.⁶⁰ Η διήγηση του Wood επιβεβαιώνει ότι το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της επιδημίας του Eyam:

«Ήταν αυτή η περίοδος του ολέθρου (περίπου στα μέσα του Ιουνίου), που οι κάτοικοι άρχισαν να σκέφτονται να γλιτώσουν από το θάνατο μέσω της φυγής. Πράγματι, οι πιο πλούσιοι από αυτούς, οι οποίοι δεν ήταν παρά λίγοι στον αριθμό, απέδρασαν νωρίς την άνοιξη με τη μεγαλύτερη βιασύνη. Κάποιοι λίγοι άλλοι, έχοντας τα μέσα, δραπέτευσαν στους γειτονικούς λόφους και τα λαγκάδια, κι εκεί έστησαν καλύβες, όπου παρέμειναν μέχρι την έλευση του χειμώνα».⁶¹

Αυτό το μικρό κύμα φυγής και ο φόβος ότι θα ακολουθούσε ένα μαζικότερο κινητοποίησε ακόμα περισσότερο τον εφημέριο ο οποίος εξήγησε στο ποίμνιό του τις τρομακτικές συνέπειες που θα σήμαινε μία ομαδική φυγή, καθώς πιθανώς πολλοί από τους κατοίκους είχαν ήδη μολυνθεί ή διέθεταν μολυσμένα αντικείμενα, και τους διαβεβαίωσε ότι θα κάνει ότι είναι δυνατόν για τους βοηθήσει και να ελαφρύνει τα βάσανά τους.⁶² Ο Mead γράφει ότι ο Mompesson, τον οποίον χαρακτηρίζει «ήρωα του Eyam», κατάφερε λίγο πριν την κορύφωση της επιδημίας να πείσει τους κατοίκους του χωριού να μην το εγκαταλείψουν και έτσι «προστάτευσε τους γείτονές του από τη μόλυνση με απόλυτη επιτυχία».⁶³

⁵⁹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 55.

⁶⁰ Newman, «Shutt up», ό.π., σ. 829.

⁶¹ Wood, ό.π., σ. 56-57.

⁶² Στο ίδιο, σ. 57.

⁶³ Βλ. Richard Mead, «A Discourse on the Plague» στο *The Medical Works of Richard Mead, M.D.*, Printed for Alexander Donaldson, and Charles Elliot, Εδιμβούργο, 1775, σ. 157-221. Βλ. και William

Οι επιδημίες, όπως και η πανδημία του Covid-19, εγείρουν πάντα ζητήματα ηθικής, κοινωνικής και ατομικής ευθύνης. Στην προσπάθεια της περαιτέρω διερεύνησης, της αξιολόγησης των αποφάσεων που πάρθηκαν και της ερμηνείας της περίπτωσης της επιδημίας του Eyam κρίνεται σκόπιμο να εξεταστούν ορισμένα τέτοια ζητήματα, τα οποία αφορούν τις ευρύτερες, κυρίαρχες αντιλήψεις περί ασθενείας και συγκεκριμένα περί πανώλης, περί της ευθύνης των θεραπειών, περί καραντίνας και περί της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο.

Όσον αφορά στις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με την πανώλη, οι απλοί άνθρωποι της εποχής στέκονταν τρομοκρατημένοι μπροστά στην πανούκλα την οποία ερμήνευαν ως σημάδι της θεϊκής οργής που προκάλεσαν τα κρίματά τους και αναζητούσαν την εξιλέωσή τους, αφενός, στην προσευχή και, αφετέρου, στη σύγχρονη/επίσημη ή την λαϊκή/παραδοσιακή ιατρική.⁶⁴ Ο Thomas Dekker με αφορμή την επιδημία του 1603 περιγράφει την πανώλη ως «τον τύραννο και όχι τον κατακτητή, ο οποίος προκαλεί τον ολοκληρωτικό όλεθρο, όταν τούς έχει όλους να κείτονται στα πόδια του στο έλεός του».⁶⁵ Ακόμα και οι γιατροί δεν γνώριζαν τι προκαλούσε τη συγκεκριμένη νόσο και ως εκ τούτου την απέδιδαν σε πολλές και διαφορετικές αιτίες. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο William Kemp στην πραγματεία του που εκδόθηκε το 1665 αναφέρει ότι «η αιτία της πανώλης είναι είτε υπερφυσική είτε φυσική».⁶⁶ Ο ίδιος γράφει ότι είναι υπερφυσική η αιτία όταν δεν υπάρχουν φυσικά αίτια που να δικαιολογούν την εμφάνιση της πανώλης και εξηγεί ότι σε εξαιρετικές περιπτώσεις η πανώλη είναι δυνατόν είτε να στέλνεται άμεσα από τον Θεό «ως δίκαια τιμωρία για τις αμαρτίες της ανθρωπότητας» είτε να προκαλείται από τον Διάβολο, ο οποίος εκτός από το ότι «μπορεί να δηλητηριάζει τα μυαλά των ανθρώπων [...], επιπρόσθετα μπορεί να δηλητηριάζει τα σώματά τους με καταστροφικές ασθένειες».⁶⁷ Ο Kemp στα φυσικά αίτια της πανώλης συγκαταλέγει την αλλοίωση του αέρα που, εκτός των άλλων, μπορεί

Macmichael, *A Brief Sketch of the Progress of Opinion on the Subject of Contagion; with Some Remarks on Quarantine*, John Murray, Λονδίνο 1825.

⁶⁴ Holloway, «Resounding the landscape», *ό.π.*, σ. 601.

⁶⁵ Thomas Dekker, *The Wonderful Year*, Λονδίνο 1603, στο E.D. Pendry (επίμ.), *Thomas Dekker: The Wonderful Year; The Gull's Horn Book; Penny-Wise; Pound-Foolish; English Villainies Discovered by Lantern and Candlelight and Selected Writings*, Edward Arnold, Λονδίνο 1967.

⁶⁶ William Kemp, «A brief treatise of the nature, causes, signes, preservation from, and cure of the pestilence», Printed for and are to be sold by D. Kemp at his shop at the Salutation near Hatton-Garden in Holborn, Λονδίνο 1665, σ. 1.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 1-2, 7-8.

να προκληθεί από τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων και την ανισορροπία των χυμών του ανθρώπινου σώματος που μπορεί να προκληθεί από τη φτώχη και ανθυγιεινή διατροφή.⁶⁸ Παράλληλα, την εποχή της επιδημίας στο Eyam συνυπήρχε η αρχαία αντίληψη σύμφωνα με την οποία η πανώλη μεταδιδόταν από την εισπνοή ενός αόρατου μιάσματος που βρισκόταν στον αέρα, επομένως η καραντίνα θεωρούνταν απαραίτητη για την ανάσχεση της νόσου.⁶⁹

Οι άνθρωποι της βικτωριανής εποχής συνέχιζαν να πιστεύουν στη θεωρία περί μιάσματος και στη σημασία της καραντίνας. Στην αναδιήγηση, όμως, των γεγονότων όπως παρατίθενται το 1869, αλλά και στην αφήγηση του Wood που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1842, σημειώνεται ότι το δέμα με τα μολυσμένα αντικείμενα στάλθηκε παρόλο που οι άνθρωποι γνώριζαν πολύ καλά τον κίνδυνο που ελλόχευε η επαφή με μολυσμένα ρούχα, κλινოსκεπάσματα ή έπιπλα από τα σπίτια που είχαν χτυπηθεί από την πανώλη.⁷⁰ Οι βάσεις για την αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της καραντίνας δεν θα έμπαιναν παρά μετά το 1894, όταν ο γάλλος ιατρός Alexander Yersin θα αναγνώριζε το υπεύθυνο βακτήριο. Η σημερινή επιδημιολογική έρευνα καταλήγει στο ότι τελικά η καραντίνα, αν και βασίστηκε σε λανθασμένα δεδομένα, από τη μία, αποτέλεσε ένα αποτελεσματικό μέσο για τον περιορισμό της μετάδοσης της πανώλης και, από την άλλη, αύξησε τον κίνδυνο για τους κατοίκους του Eyam δεδομένης της σημερινής γνώσης ότι είναι δυνατό η νόσος να μεταδοθεί από άνθρωπο σε άνθρωπο.⁷¹

Όσον αφορά στην ευθύνη που έφεραν οι θεραπευτές, ένα από τα φλέγοντα ζητήματα κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα σχετικά με τις επιδημίες ήταν αν έπρεπε κάποιος να μετακινηθεί προς μία ασφαλέστερη περιοχή ώστε να προστατευτεί από τον λοιμό ή αν έπρεπε να παραμείνει εκεί για να παρέχει βοήθεια στους νοσούντες.⁷² Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι η κυρίαρχη αντίληψη περί της ιατρικής ηθικής της πρώιμης νεότερης Αγγλίας δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη σημερινή. Στις μέρες μας, η ηθική υποχρέωση των ιατρών απέναντι στους ασθενείς τους θεωρείται δεδομένη, αλλά αυτό δεν ήταν πάντα έτσι. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και το 1939, παρόλο

⁶⁸ Kemp, «A brief treatise of the nature», ό.π., σ. 11-27.

⁶⁹ Xavier Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake? Revisiting the Eyam Plague, 350 years on», *Significance*, 13:5 (2016), σ. 23. Βλ. και Paul Slack, «Perceptions of plague in eighteenth-century Europe», *The Economic History Review*, 71:1 (2022), σ. 138-156.

⁷⁰ «The plague at Eyam», ό.π., σ. 184 Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, ό.π., σ. 40-41.

⁷¹ Didelot, ό.π., σ. 24.

⁷² Patrick Wallis, «Plagues, morality and the place of medicine in early modern England», *The English Historical Review*, 121:490 (2006), σ. 1.

που η αποτελεσματικότητα των χειρισμών του William Mompesson είχε αρχίσει πλέον να αμφισβητείται από τους επιστήμονες, ο ιερέας μνημονεύεται, σχεδόν 300 χρόνια μετά, από την ιατρική κοινότητα λόγω του ότι δεν εγκατέλειψε την κοινότητά του κατά το ξέσπασμα της πανώλης σε αντιδιαστολή με τους γιατρούς του Λονδίνου.⁷³

Όσον αφορά στο ζήτημα της απομόνωσης των νοσούντων, η καραντίνα δεν υπήρξε κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο ένα κοινώς αποδεκτό μέσο αντιμετώπισης της πανδημίας. Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί σχετικά με την επιβολή της καραντίνας είναι ότι χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση όχι μόνο για την αποφυγή της διασποράς της νόσου, αλλά και ως τιμωρία προκειμένου να ελεγχθούν τα άτομα τα οποία παραβίαζαν τους νόμους (*book of orders*).⁷⁴ Επίσης, ο κόσμος, όπως φαίνεται από δημοφιλείς αφηγήσεις, συνεχώς εξέφραζε παράπονα σχετικά με τη σκληρότητα, την αδικία αλλά και τη μιλιταριστική φύση της καραντίνας.⁷⁵ Μάλιστα, αυτή η πρακτική χαρακτηρίστηκε αντιχριστιανική και κάθε άλλο παρά φιλάνθρωπη, καθώς απαγόρευε στους συγγενείς και τους φίλους να παράσχουν τις φροντίδες τους στους αρρώστους. Αποτέλεσμα αυτής της εκλαμβανόμενης ως άδικης πρακτικής ήταν άτομα -συνχότερα της μεσαιάς τάξης- να καταστρατηγούν την καραντίνα, να κρύβουν τους αρρώστους τους και να δωροδοκούν τους αρμόδιους της ενορίας τους. Παρόμοια επιχειρήματα κατά της καραντίνας συνέχισαν να δημοσιεύονται σε φυλλάδια και βιβλία κατά το τελευταίο μεγάλο ξέσπασμα της πανώλης στο Λονδίνο το 1665, αλλά και καθ'όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα.⁷⁶ Παρόλο που η αντίδραση στην καραντίνα ξεπεράστηκε όταν ξεπεράστηκε και η ίδια η πανώλη, το «ηρωικό» Eyam μπήκε οικειοθελώς σε καραντίνα το 1666.

Όσον αφορά στο ζήτημα της ατομικής ευθύνης, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί ποιοι ήταν εκείνοι που παρότρυναν τους κατοίκους του Eyam να αυτοπεριοριστούν και πώς εκείνοι ηρωποιήθηκαν και στη συνέχεια αποκαθλώθηκαν κατά την πορεία του χρόνου μέσα από τις μεταγενέστερες διηγήσεις. Το πρόσωπο το οποίο διαδραμάτισε τον σημαντικότερο ρόλο κατά την επιδημία είναι, όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, ο εφημέριος William Mompesson. Βοηθός στην προσπάθεια του Mompesson φάνηκε να στάθηκε ο τέως εφημέριος, Thomas Stanley.⁷⁷ Όπως και πολλά άλλα σημεία αυτής της ιστορίας, ο ρόλος που διαδραμάτισε ο τελευταίος δεν είναι σαφής. Είναι, όμως, γνωστό

⁷³ «William Mompesson, 1693-1709», *ό.π.*, σ. 564.

⁷⁴ Newman, «Shutt up», *ό.π.*, σ. 829.

⁷⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ Βλ. και Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 50.

ότι υπηρέτησε στην ίδια θέση με τον Mompesson έως ότου καθαιρέθηκε το έτος 1662 λόγω των πουριτανικών θέσεων του και της άρνησής του να αποδεχτεί την παλινόρθωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου.⁷⁸ Η καθοδήγηση των κατοίκων από τους δύο αυτούς εφημέριους καθώς και η υπακοή που επέδειξε το ποίμνιό τους, εξαιρούνται από τον βικτωριανό William Wood και εγγράφονται στο πλαίσιο του «αληθινού Χριστιανισμού».⁷⁹

Αν και ο Wood περιγράφει με ζωντανά χρώματα την αγνότητα, την άγνοια - σχεδόν αφέλεια- της αγροτικής ζωής στο Eyam, σύμφωνα με την ιστορική έρευνα, οι Άγγλοι ήταν καλά ενημερωμένοι σχετικά με την κορύφωση και την ύφεση των διάφορων κυμάτων της πανώλης σε όλη τη χώρα, αφού η κυβέρνηση επιθυμούσε να υπάρχει η σχετική ενημέρωση των πολιτών ή τουλάχιστον την επέτρεπε.⁸⁰ Είναι γνωστό ότι οι πληροφορίες αυτές συχνά διαχέονταν στο ευρύ κοινό, στην πρωτεύουσα αλλά και στις επαρχίες, μέσω του *δελτίου θνησιμότητας* (bill of mortality).⁸¹ Επομένως, είναι μάλλον πιο πιθανό οι κάτοικοι του Eyam να ήταν πιο ενημερωμένοι από ό,τι θεωρούσε ο βικτωριανός Wood. Πιθανόν, οι φρικιαστικές πληροφορίες από την τρομερή επέλαση της πανώλης στο Λονδίνο να τους έδωσε ακόμα ένα κίνητρο για να συμμορφωθούν με τις παρακλήσεις των εφημερίων τους.

Το θέμα της άγνοιας του ποιμνίου δεν είναι το μοναδικό σημείο της αφήγησης του Wood που επιδέχεται αμφισβήτηση. Ο Wood, επηρεασμένος προφανώς από το πνεύμα του βικτωριανού ρομαντισμού, περιγράφει την απόφαση της οικειοθελούς καραντίνας των κατοίκων του Eyam ως μία ηρωική πράξη απαράμιλλης και μεγαλόψυχης αυτοθυσίας και εξαίρει την αίσθηση καθήκοντός τους που οδήγησε, αφενός, στον θάνατο των πέντε έκτων του πληθυσμού του χωριού, αφετέρου, στη σωτηρία της χώρας.⁸² Μάλιστα, συγκρίνει τους κατοίκους του χωριού με τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες που αντιμετώπισαν τους Πέρσες στη μάχη του Μαραθώνα και των Θερμοπυλών αντίστοιχα:

«Όλοι όσοι πατούν τα πράσινα πεδία του Eyam ας θυμούνται με
αισθήματα δέους και σεβασμού ότι κάτω από τα πόδια τους

⁷⁸ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 31.

⁷⁹ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 51.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 4 Greenberg, «Plague», *ό.π.*, σ. 508.

⁸¹ Greenberg, *ό.π.*, σ. 508-527· Βλ. και Paul Slack, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Routledge & K. Paul, Λονδίνο και Βοστώνη 1985, σ. 239-240 Mullet, *The Bubonic Plague and England*, *ό.π.*, σ. 153.

⁸² Wood, *ό.π.*, σ. 35.

αναπαύονται οι στάχτες αυτών των ηθικών ηρώων, οι οποίοι, με μία μεγαλειώδη, ηρωική και χωρίς προηγούμενο απόφαση, έδωσαν τις ζωές τους, -ναι! καταδίκασαν τους εαυτούς τους σε μiasματικό θάνατο, για να σώσουν την περιβάλλουσα χώρα. Οι αθάνατοι νικητές των Θερμοπυλών και του Μαραθώνα, που πολέμησαν με τόση ανδρεία για της ελευθερίας τον ιερό σκοπό, δεν έχουν μεγαλύτερες ούτε δυνατότερες αξιώσεις για τον θαυμασμό των επόμενων γενεών, απ' ό,τι οι ταπεινοί χωρικοί του Eyam κατά το έτος 1666».⁸³

Η πραγματικότητα, όμως, είναι πολύ πιθανόν να ήταν αρκετά διαφορετική. Η καραντίνα, όπως γίνεται σαφές από τη μελέτη της επιδημίας πανώλης του Λονδίνου και του Γουέστμινστερ, δεν ήταν μία καινοφανής πρακτική για την εποχή και σίγουρα είχε συναντήσει αρκετές αντιδράσεις. Επομένως, η απόφαση περί απομόνωσης του χωριού δεν θα θεωρούνταν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο μία τόσο αξιοσημείωτη πράξη και πιθανόν να μην ήταν μία αμιγώς οικειοθελής απόφαση, όπως την παρουσιάζει ο Wood. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, η μεταγενέστερη έρευνα απέδειξε ότι τα δημογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο Wood δεν είναι ακριβή, αφού παρουσιάζουν μικρότερο τον πληθυσμό του Eyam. Ως εκ τούτου, ο δείκτης θνησιμότητας που προκύπτει από την μελέτη του Wood είναι σαφώς μεγαλύτερος και κατ' επέκταση δραματικότερος από αυτόν που πραγματικά υπήρξε. Στη συνέχεια, όταν η μετάδοση της πανώλης συνδέθηκε με τους αρουραίους, ήταν λογικό πολλοί να σκεφτούν ότι η καραντίνα οδήγησε άδικα στον θάνατο τόσους πολλούς από τους κατοίκους του Eyam, επειδή η απομάκρυνση τους από το χωριό έως ότου η νόσος υποχωρούσε από τα τρωκτικά, θα μπορούσε να είχε αποτρέψει τον χαμό τους.⁸⁴

Η αφήγηση του William Wood, ίσως και λόγω του ότι είναι από τις πιο εκτενείς και περιγραφικές, είναι από τις πιο δημοφιλείς σχετικά με το Eyam, αλλά όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν είναι η μοναδική. Η ιστορία της επιδημίας της πανώλης του 1665-1666 έχει ειπωθεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Οι πρώτες αφηγήσεις σχετικά με την επιδημία πανώλης στο Eyam μέχρι και τις μελέτες του ιατρού Richard Mead (1722) δεν ξεχωρίζουν την αντίδραση του χωριού ως μία ηρωική πράξη. Για τον Mead ο εφημέριος Mompesson δεν ήταν ήρωας, απλώς αντέδρασε σωστά, όπως

⁸³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, σ. 35.

⁸⁴ Βλ. Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake? », *ό.π.*, σ. 20-25, ειδικά σ. 21.

αναμενόταν να αντιδράσει ένας κληρικός ή ένας αξιωματούχος του στέμματος κατά τη διάρκεια μίας πανδημίας.⁸⁵

Στη συνέχεια, όμως, και ειδικότερα από την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, η περίπτωση της πανώλης στο Eyam αρχίζει να προσελκύει περισσότερο το ενδιαφέρον του κοινού. Ο ιστορικός Patrick Wallis εύλογα συσχέτισε αυτήν την αλλαγή στάσης με τις αλλαγές που συντελούνταν την ίδια περίοδο στα πεδία της λογοτεχνίας και της ιστορίας και ειδικότερα με τον ρομαντισμό και την συναισθηματική προσέγγιση της τοπικής και εθνικής ιστορίας.⁸⁶ Οι αφηγήσεις, λοιπόν, της επιδημίας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο μυθοποιημένο ιστορικό παρελθόν και στην έννοια του αγγλικού χαρακτήρα, της αγγλικότητας. Ενδεικτικό είναι ότι στο έργο του συγγραφέα William Seward ο εφημέριος Mompesson χρίζεται ήρωας, ένας ήρωας που σε αντίθεση με τον αυταρχισμό της Καθολικής Γαλλίας, επιδεικνύει έναν «επιμελή, πειθαρχημένο, χριστιανικό ανδρισμό».⁸⁷ Την ίδια περίοδο, η συγγραφέας Anna Seward αφηγήθηκε την ίδια ιστορία δίνοντας ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στο συναίσθημα. Όπως πιθανόν να έκαναν κι άλλες γυναικείες φωνές της εποχής, στάθηκε ιδιαίτερα στον χώρο και στο ζήτημα του συζυγικού καθήκοντος και πιο συγκεκριμένα στην περιγραφή του όμορφου χωριού μέσα στα ψηλά βουνά που ήρθε αντιμέτωπο με τον τρόμο και στη σχέση ανάμεσα στον Mompesson και στη γυναίκα του που τελικά απεβίωσε.⁸⁸

Οι αφηγήσεις των Seward, όπως έχει εξαρχής αναφερθεί, έβαλαν τα θεμέλια της ηρωικής διάστασης της αφήγησης του περιστατικού πάνω στα οποία σφυρηλατήθηκε ο μύθος του Eyam και αποτέλεσαν έμπνευση για πολλές από τις μεταγενέστερες αναδιηγήσεις. Ορισμένες από αυτές διανθίστηκαν και με στοιχεία μυθοπλασίας. Η ιστορία της πανώλης του Eyam παρέμεινε δημοφιλής και κατά τον 19^ο αιώνα καθώς ταίριαζε με το γοτθικό πνεύμα της εποχής και εξυπηρετούσε το γενικότερο λογοτεχνικό και ιστορικό ενδιαφέρον που έδειχνε το κοινό για τις επιδημίες του παρελθόντος.⁸⁹ Παρόλο που δεν αποτελούσε πια έναν άμεσο κίνδυνο αυτήν την περίοδο, η πανώλη, οι αιτίες νόσησης και οι τρόποι περιορισμού της επανερχόταν στο προσκύνιο υπό το πρίσμα των σύγχρονων επιδημιών και ειδικότερα της χολέρας. Η εμπειρία της χολέρας οδήγησε σε νέες θεωρήσεις της περίπτωσης του Eyam που κατά τη δεκαετία του 1890

⁸⁵ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 37.

⁸⁶ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 37-40.

⁸⁷ *Στο ίδιο*, σ. 38.

⁸⁸ Βλ. Greg Kucich, «Romanticism and the re-engendering of historical memory», στο Matthew Cambell, Jacqueline M. Labbe, Sally Shuttleworth (επιμ.), *Memory and Memorials, 1789-1914: Literary and Cultural Perspectives*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 15-29.

⁸⁹ Wallis, *ό.π.*, σ. 41-42.

είχε πια αποκτήσει τη σπουδαιότερη πια θέση του στην ιστορία των επιδημιών της Βρετανίας. Η οικειοθελής απομόνωση των κατοίκων του Eyam και η θυσία του προσωπικού συμφέροντός τους για το ευρύτερο καλό ήταν ένα εξαιρετικό παράδειγμα υπακοής στα μέτρα περί δημόσιας υγείας και για αυτό χρησιμοποιήθηκε και ως μέσο επίκρισης της αντίστασης στα αντίστοιχα μέτρα που πάρθηκαν για την αντιμετώπιση της χολέρας.⁹⁰ Παράλληλα, η ιστορία του Eyam μετασχηματίστηκε σε μία ερωτική τραγωδία, σε μία ιστορία γεμάτη νοσταλγία για «την τάξη, την κοινότητα, την υπευθυνότητα», αλλά και εξύμνησης του ηρωικού χριστιανού και της ηρωικής χριστιανής.⁹¹

Οι διαφορετικές -και σε έναν βαθμό φανταστικές- αφηγήσεις αυτής της περιόδου έδωσαν το έναυσμα στους κατοίκους να επαναδιαπραγματευθούν την ιστορική μνήμη της επιδημίας της πανώλης στο Eyam και να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με αυτήν. Μάλιστα, από το 1886 η πανώλη απέκτησε κεντρική θέση στο τελετουργικό έτος της κοινότητας αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού που ο ιστορικός Eric Hobsbawm ονομάζει «επινόηση της παράδοσης».⁹² Η επιδημία της πανώλης θεωρήθηκε κληρονομία του τόπου που πια μπορούσε να έχει και οικονομικά οφέλη μέσω της τουριστικής εκμετάλλευσής της. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κύρια βιομηχανία του χωριού, που άλλοτε βιοποριζόταν από τη γεωργία, την εξόρυξη μολύβδου και τη μεταξουργία, είναι στις μέρες μας η τουριστική αξιοποίηση της ιστορίας του.⁹³ Ολόκληρο το χωριό σήμερα είναι ένα ζωντανό μουσείο όπου ο περιηγητής έχει τη δυνατότητα να περπατήσει τον δρόμο της πανώλης (Plague Trail), να δει τις επιγραφές με τα ονόματα των θυμάτων που έχουν αναρτηθεί έξω από κάθε σπίτι και να επισκεφτεί το σχετικό μουσείο (Village Plague Museum) το οποίο στεγάζεται στον ναό του St. Lawrence που χρονολογείται στον 12^ο αιώνα.⁹⁴

Οι νεότεροι χρόνοι και η αποδέσμευση από τον βικτωριανό μελοδραματισμό και το γοτθικό πνεύμα έφεραν μαζί και την αμφισβήτηση της «ηρωϊκότητας» του Eyam. Οι εξελίξεις στην ιατρική επιστήμη και η αποδέσμευσή της από τη θρησκεία, ειδικότερα η ανακάλυψη του βακτηρίου που είναι υπεύθυνο για την πανώλη και η επανεξέταση του ρόλου που διαδραματίζουν τα τρωκτικά στη μετάδοση της νόσου,

⁹⁰ Wallis, «A dreadful heritage», *ό.π.*, σ. 44-45.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 45.

⁹² Στο ίδιο, σ. 45. Βλ. και Eric Hobsbawm, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 297-345.

⁹³ Wood, *The History and Antiquities of Eyam*, *ό.π.*, σ. 3.

⁹⁴ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 25.

αποκαθήλωσαν τους άλλοτε ήρωες κατοίκους του Eyam. Την ίδια στιγμή τέθηκε το ερώτημα του κατά πόσον ήταν απαραίτητη η καραντίνα στην υπό εξέταση περίπτωση. Ο σκεπτικισμός εντάθηκε και από την πάντα υπάρχουσα ιδέα ότι η καραντίνα και η απομόνωση ήταν, όχι μόνο αναποτελεσματική, αλλά και κοστοβόρα και πιθανόν επικίνδυνη πρακτική.

Η ιστορία της ιατρικής αλλά και η πρόσφατη εμπειρία της πανδημίας του Covid-19 έχει αποδείξει ότι οι συνέπειες που έχει μία επιδημία και ο συνακόλουθος μαζικός θάνατος σε κοινωνικό, ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο είναι βαθιές και μερικές φορές ακόμα και ριζοσπαστικές ή μακροπρόθεσμες. Ιστορικοί από τον Θουκυδίδη μέχρι σήμερα έχουν αναγνωρίσει στις συνέπειες των επιδημιών «την αύξηση των επιπέδων της βίας, το γκρέμισμα κοσμικών πολιτισμών και τη γένεση απαισιοδοξίας και υπερβατικών θρησκευτικότητων».⁹⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των συνεπειών που μπορεί να έχει μία επιδημία αναδεικνύεται από τις μελέτες του ιστορικού Samuel Cohn σχετικά με την επίδραση που είχε ο Μαύρος Θάνατος στον ευρωπαϊκό ύστερο μεσαίωνα σε νομικό και οικονομικό επίπεδο.⁹⁶ Ο ιός του AIDS μερικές δεκαετίες παλιότερα και η διαρκής απειλή ενός βιολογικού πολέμου αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον των ιστορικών, των βιολόγων και των ιατρών καθώς και του κοινού για τις επιδημίες και ιδιαίτερα τις επιδημίες της πανώλης. Αυτό συνέβη όχι μόνο επειδή υπάρχει η επιθυμία για περαιτέρω γνώση σχετικά με τις φονικές ιδιότητες του συγκεκριμένου βάκιλου που την προκαλεί, αλλά επειδή σε αυτές τις συγκυρίες η ανάγκη για την κατανόηση των κοινωνικών, ψυχολογικών και πολιτισμικών συνεπειών του μαζικού θανάτου γίνεται πιο επιτακτική. Με την πανδημία του Covid-19, η ιατρική

⁹⁵ Cohn, «The Black Death», *ό.π.*, σ. 703.

⁹⁶ Ο Cohn διαπίστωσε ότι, αν και σε μεγάλο μέρος της Δυτικής Ευρώπης η επιδημία της πανώλης προκάλεσε τη θέσπιση νέων νόμων σχετικά με τους μισθούς, την εργασία και τις τιμές, η νέα αυτή νομοθεσία δεν στηριζόταν στα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα της μετά την πανώλη περιόδου ούτε στη νέα πραγματικότητα σχετικά με την προσφορά και τη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Αντ' αυτού, εκκινούσε από «τον φόβο της απληστίας και των υποτιθέμενων νέων δυνάμεων των υπάλληλων στραμάτων», στοιχεία που ο ιστορικός συνέδεσε με το άγχος που επέφερε ο Μαύρος Θάνατος και ειδικότερα με τις κοινωνικές συμπεριφορές, όπως το κίνημα των μαστιγωτών, τις διώξεις κατά των Εβραίων, των Καταλανών και των επαιτών, που πυροδότησε ο τρόμος της μαζικής θνησιμότητας και καταστροφής, Samuel K. Cohn Jr., «After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval Western Europe», *Economic History Review*, 60:3 (2007), σ. 457-485. Βλ. και Cohn, «The Black Death», *ό.π.*, σ. 703-738.

αλλά και το γενικότερο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στράφηκε ξανά στη μελέτη της περίπτωσης του χωριού Eyam.⁹⁷

Η σημερινή έρευνα, σίγουρα πιο αποστασιοποιημένη από τον βικτωριανό μελοδραματισμό και απαλλαγμένη από την θρησκευτική θεώρηση της ασθένειας, εστιάζεται όχι στο αν η καραντίνα ήταν οικειοθελής ή ηρωική, αλλά στο αν υπήρξε ένα αποτελεσματικό μέσο για τον έλεγχο της διασποράς της πανώλης, καθώς και σε άλλα καθαρά ιατρικά ζητήματα, αποσκοπώντας στην αξιοποίηση της γνώσης που προκύπτει από το συγκεκριμένο παράδειγμα στη σύγχρονη ιατρική.⁹⁸ Παρόλα αυτά, μέχρι και τις μέρες μας δημοσιεύονται άρθρα τα οποία αναφέρονται στο Eyam ως την «πόλη που σταμάτησε την πανώλη».⁹⁹ Ο βικτωριανός μελοδραματισμός ακόμα συντηρεί τον μύθο του χωριού, το οποίο εκμεταλλεύεται τη φήμη του στο έπακρον εξαργυρώνοντας την με μεγάλη επιτυχία σε τουριστική εκμετάλλευση. Η πανδημία του Covid-19 έγινε αφορμή για να ξαναθυμηθούμε την επιδημία πανώλης στο Eyam το 1665-1666 με αρκετά δημοσιεύματα ακόμα και σε επιστημονικά περιοδικά να συνδέουν τη συγκεκριμένη επιδημία πανώλης με τη σημερινή πανδημία και την ανάγκη για «κοινωνική αποστασιοποίηση» (social distancing): «Πάνω από τρεις αιώνες αργότερα είμαστε αντιμέτωποι με την πανδημία του Covid-19. Ένα πολύ διαφορετικό παθογόνο και πιθανόν ένας πολύ διαφορετικός κόσμος. Το μήνυμα όμως είναι το ίδιο με εκείνο του 1665. Παρακαλώ μείνετε σπίτι».¹⁰⁰

Τελικά, αν και αρχικά η περίπτωση της επιδημίας πανώλης που ξέσπασε στο χωριό Eyam παραγκωνίστηκε, είναι μία εξαιρετική μελέτη περίπτωσης για πολλούς λόγους. Οι διαφορετικές αφηγήσεις μέσα στον χρόνο εστιάζουν σε διαφορετικά σημεία, γεγονός που παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα γεγονότα και τους

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Patrick Wallis, «Eyam revisited: lessons from a plague village», *The Economist* (16 Απριλίου 2020), <https://www.economist.com/1843/2020/04/16/eyam-revisited-lessons-from-a-plague-village> (πρόσβαση: 21.08.2022)· Steven Brian Nimmo, «Eyam: The Derbyshire Plague Village», *Occupational Medicine* (Oxford), 70:5 (2020), σ. 308· Don K. Nakayama, «Social Distancing and Contact Tracing during the Great Plague of 1665», *The American Surgeon*, 88:2 (2022), 165-166· Giovanni Spitale, «COVID-19 and the Ethics of Quarantine: A Lesson from the Eyam Plague», *Medicine, Health Care, and Philosophy*, 23:4 (2020), σ. 603-609· Greig Watson, «Coronavirus: What can the 'plague village' of Eyam teach us?», *BBC News* (22 Απριλίου 2020), <https://www.bbc.com/news/uk-england-derbyshire-51904810> (πρόσβαση: 21.08.2022).

⁹⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι 300 περίπου χρόνια μετά την επιδημία πανώλης στο Eyam ο Dr. Strehpen O'Brien που ασχολήθηκε με την ιατρική έρευνα εντόπισε στους επιβιώσαντες της συγκεκριμένης πανδημίας γενετικές μεταλλάξεις. Η έρευνά του έδωσε νέες ελπίδες καθώς βοήθησε τις φαρμακευτικές εταιρείες να αναπτύξουν φάρμακα όχι μόνο κατά της πανώλης, αλλά πιθανόν και κατά του HIV, Tim Lynch, «New hope from the plague village», *British Heritage*, 27:2 (2006), σ. 16. Βλ. και Didelot, «Heroic sacrifice or tragic mistake?», *ό.π.*, σ. 20-25, ειδικά σ. 23.

⁹⁹ Huntley, «The Town that stopped the plague», *ό.π.*, σ. 21-25.

¹⁰⁰ Nimmo, *ό.π.*, σ. 308. Βλ. και Nakayama, *ό.π.*, σ. 165-166· Spitale, *ό.π.*, σ. 603-609.

πρωταγωνιστές τους, που φωτίζονται από διαφορετική σκοπιά. Πιο σημαντικές, όμως, είναι οι πληροφορίες που οι διαφορετικές αυτές αφηγήσεις παρέχουν για την ίδια την εποχή που τις παρήγαγε. Αν και η ιδέα της αυτοθυσίας των κατοίκων του Eyam μέσω της «ηρωικής» απομόνωσής τους αποδεικνύεται μύθος καθώς από καμία από τις σύγχρονες με την επιδημία του 1666 πηγές δεν προκύπτει κάτι τέτοιο, η επιδημία πανώλης στο Eyam αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα ενδιαφέρον επεισόδιο στην ιστορία της ιατρικής και θέτει ερωτήματα που ακόμα και στις μέρες μας θεωρούνται φλέγοντα, όπως το ποιοι είναι πιο ευάλωτοι μπροστά σε μία επιδημία και ποιες είναι οι ηθικές υποχρεώσεις των αρχών και των αρχόμενων. Παράλληλα, αποτελεί ένα παράδειγμα του πώς η ιστορική μνήμη μπορεί να μετασχηματιστεί αλλά και ένα παράδειγμα εργαλειοποίησης και εκμετάλλευσης της ιστορίας για τουριστικούς και όχι μόνο σκοπούς.

ΠΗΓΕΣ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ & ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ
BIBLIOGRAPHY & DIGITAL SOURCES

- «The plague at Eyam», *The Relinquary: Quarterly Archaeological Journal and Review*, 6 [Ιούλιος 1863-Οκτώβριος 1894] (1866), σ. 184.
- «The Symptoms of Plague», *Eyam Museum*>Resources>Plague Symptoms, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Plague-symptoms.pdf>, (πρόσβαση: 21.08.2022).
- «Victims of the Eyam plague 1665-1666 in chronological order», *Eyam Museum*>Resources>Eyam Plague victims in chronological order, <https://www.eyam-museum.org.uk/assets/files/Eyam-Plague-victims-in-chronological-order.pdf> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- «William Mompesson, 1693-1709», *Annals of medical history*, 1:6 (1939), σ. 564.
- Ayyadurai, Saravanan, Sebbane, Florent, Raoult, Didier και Drancourt, Michel, «Body lice, *Yersinia pestis* Orientalis, and Black Death», *Emerging Infectious Diseases*, 16:5 (2010), σ. 892-893.
- Bagshaw, William, *De Spiritualibus Pecci, Notes (or Notices) Concerning the Work of God And some of those who have been workers together with God in the Hundred of the High Peak in Derbyshire*, Printed for Nevill Simmons, Bookseller in Sheffield, Λονδίνο 1702.
- Barbieri, R., Signoli, M., Chev , D., Costedoat, C., Tzortzis, S., Aboudharam, G., Raoult, D. και Drancourt, M., «*Yersinia Pestis*: The Natural History of Plague», *Clinical Microbiology Reviews*, 34:1 (2021), σ. 1-44.
- Batho, Richard, «The plague at Eyam: A tercentenary re-evaluation», *Derbshire Archaeological Journal*, 84:1 (1964), σ. 81-91.
- Bradley, Leslie, «The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665-6», στο Paul Slack (επιμ.), *The Plague Reconsidered: a new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*, Local Population Studies, Μάτλοκ 1977, σ. 56-65.
- Cage, Kenneth L. και Kosoy, Michael Y., «Natural history of plague: perspectives from more than a century of research», *Annual Review of Entomology*, 50 (2005), σ. 505-528.

- Cohn, Samuel K. Jr., «After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval Western Europe», *Economic History Review*, 60:3 (2007), σ. 457-485.
- , «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», *Medical History*, 52 (2008), σ. 74-100.
- , «The Black Death: End of a paradigm», *The American Historical Review*, 107:3 (2002), σ. 703-738.
- Defoe, Daniel, *A Journal of the Plague Year: Being Observations or Memorials, Of the most Remarkable Occurrences, As well Publick as Private, which happened in London During the last Great Visitation In 1665*, Printed for E. Nutt at the Royal-Exchange, J. Roberts in Warwick-Lane, A. Dodd without Temple-Bar, and J. Graves in St. James's-street, Λονδίνο 1722.
- Dekker, Thomas, *The Wonderful Year*, Λονδίνο 1603, στο E.D. Pendry (επίμ.), *Thomas Dekker: The Wonderful Year; The Gull's Horn Book; Penny-Wise; Pound-Foolish; English Villainies Discovered by Lantern and Candlelight and Selected Writings*, Edward Arnold, Λονδίνο 1967.
- Didelot, Xavier, «Heroic sacrifice or tragic mistake? Revisiting the Eyam Plague, 350 years on», *Significance*, 13:5 (2016), σ. 20-25.
- Drancourt, Michel, Houhamdi, Linda και Raoult, Didier, «Yersinia pestis as a telluric, human ectoparasite-borne organism», *The Lancet Infectious Diseases*, 6:4 (2006), σ. 234-241.
- Greenberg, Stephen, «Plague, the printing press, and public health in seventeenth-century London», *Huntington Library Quarterly*, 67:4 (2004), σ. 508-527.
- Hobsbawm, Eric, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 297-345.
- Holloway, Julian, «Resounding the Landscape: The Sonic Impress of and the Story of Eyam, Plague Village», *Landscape Research*, 42:6 (2017), σ. 601-615.
- Huntley, Dana, «The Town that stopped the plague», *British Heritage Travel*, 41:5 (2020), σ. 21-25.
- Kemp, William, «A brief treatise of the nature, causes, signes, preservation from, and cure of the pestilence», Printed for and are to be sold by D. Kemp at his shop at the Salutation near Hatton-Garden in Holborn, Λονδίνο 1665.

- Kucich, Greg, «Romanticism and the re-engendering of historical memory», στο Matthew Cambell, Jacqueline M. Labbe και Sally Shuttleworth (επιμ.), *Memory and Memorials, 1789-1914: Literary and Cultural Perspectives*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 15-29.
- Latham, Robert και Matthews, William (επιμ.), *The Diary of Samuel Pepys*, Harper Collins & University of California Press, Λονδίνο & Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1971.
- Macmichael, William, *A Brief Sketch of the Progress of Opinion on the Subject of Contagion; with Some Remarks on Quarantine*, John Murray, Λονδίνο 1825.
- Mead, Richard, «A Discourse on the Plague», στο *The Medical Works of Richard Mead, M.D.*, Printed for Alexander Donaldson, and Charles Elliot, Εδιμβούργο 1775, σ. 157–221.
- , *A Short Discourse concerning Pestilential Contagion, and the Methods to be used to Prevent it*, 8^η εκδ., Printed by Sam Buckley, Λονδίνο 1722.
- Mullet, Charles F., *The Bubonic Plague and England: an essay in the History of Preventive History*, University Press of Kentucky, Λέξινγκτον 1956.
- Nakayama, Don K., «Social Distancing and Contact Tracing during the Great Plague of 1665», *The American Surgeon*, 88:2 (2022), σ. 165-166.
- Newman, Kira L. S., «Shutt up: bubonic plague and quarantine in early modern England», *Journal of Social History*, 45:3 (2012), σ. 809-834.
- Nimmo, Steven Brian, «Eyam: The Derbyshire Plague Village», *Occupational Medicine (Oxford)*, 70:5 (2020), σ. 308.
- Novic, Peter, *The Holocaust and Collective Memory: the American Experience*, Bloomsbury, Λονδίνο 1999.
- Raoult D., Mouffok, N., Bitam, I., Piarroux, R. και Drancourt, M., «Plague: history and contemporary analysis», *The Journal of infection*, 66:1 (2013), σ. 18–26.
- Rosen, George, *A History of Public Health*, expanded edition, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1993 [1958].
- Seward, Anna, *The Poetical Works*, Proquest LLC, Κέιμπριτζ 1992 [1765, 1810].
- Seward, William, *European Magazine*, 1793.
- Slack, Paul, «Perceptions of plague in eighteenth-century Europe», *The Economic History Review*, 71:1 (2022), σ. 138-156.
- , *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, Routledge & K. Paul, Λονδίνο και Βοστώνη 1985.

- Spitale, Giovanni, «COVID-19 and the ethics of quarantine: A lesson from the Eyam plague», *Medicine, Health Care, and Philosophy*, 23:4 (2020), σ. 603-609.
- Wallis, Patrick, «A dreadful heritage: Interpreting disease at Eyam, 1666-2000», *History Workshop Journal*, 61 (2006), σ. 31-56.
- , «Eyam revisited: lessons from a plague village», *The Economist* (16 Απριλίου 2020), <https://www.economist.com/1843/2020/04/16/eyam-revisited-lessons-from-a-plague-village> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- , «Plagues, morality and the place of medicine in early modern England», *The English Historical Review*, 121:490 (2006), σ. 1-24.
- Watson, Greig, «Coronavirus: What can the ‘plague village’ of Eyam teach us?», *BBC News* (22 Απριλίου 2020), <https://www.bbc.com/news/uk-england-derbyshire-51904810> (πρόσβαση: 21.08.2022).
- Whittles, Lilith K. και Didelot, Xavier, «Epidemiological analysis of the Eyam plague outbreak of 1665-1666», *Proceedings: Biological Sciences*, 283:1830 (2016), σ. 1-9.
- Wood, William, *The History and Antiquities of Eyam; with a minute account of the Great Plague, which desolated that village in the year 1666*, Longman & Co, Λονδίνο, J. Goodwin, Bakewell 1848 (2^η εκδ), [Λονδίνο 1842].
- Zuckerman, Arnold, «Plague and Contagionism in Eighteenth-Century England: The Role of Richard Mead», *Bulletin of the History of Medicine*, 78:2 (2004), σ. 273-308.